

Waar zat Hendrik van Montfoort...?

DOOR

J. G. N. RENAUD

Heer Hendrik van Montfoort had de jaarmarkt te Utrecht bezocht en keerde, vervuld van sombere gevoelens huiswaarts. Een stel vlotte jongens had hem uit zijn vrolijke doen gebracht met hun wagenspel, opgevoerd tegen de muren van de Buurkerk. Eigenlijk een beetje zijns ondanks was hij blijven staan luisteren naar de Spieghel der Saelicheyte van Elckerlijck en dat had hem tegen zijn gewoonte in tot piekeren gebracht. Ook op de terugweg naar Huys te Montfoort wilde de neerslachtigheid maar niet wijken. In zijn verleden gravend vond hij daar trouwens genoeg aanleiding voor. Bij de brug over de IJssel blikte hij op en zag – tot zijn geruststelling! – de zuil met de lantaarn, bekroond door het troostende beeld van Onze Lieve Vrouw. Het was hoog-zomer, maar toch brandde het kaarsje. Gelukkig, dat hadden die vermaledijde straatslijpers nu eens met rust gelaten.

Laat nu geen jonge wijsneus Uw kroniekschrijver op de vingers tikken door op te merken, dat 'Elckerlijck' in de zomer van 1402 nog niet geschreven was. Goed, dan was het een ander spel geweest, dat de toeschouwers daar op die jaarmarkt had opgewekt de noden van hun onsterflijke ziel niet te verontachtzamen. Ja, waarmee ze sommigen zelfs de stuipen op het lijf joegen!

De diepe treurigheid verliet Hendrik ook niet in de nacht en dat viel in zijn eenzame sponde ook eigenlijk niet te verwachten. Toen het zomerse morgenlicht door de kleine vensters van zijn slaapvertrek brak besloot hij zijn huiskapelaan bij zich te roepen. Vanuit het doorwoelde bed liet hij hem zo het een en ander noteren om vervolgens opdracht te geven de notaris Theodoricus Donre te laten komen. Die had kennelijk geen haast; toen het spiedend oor van Hendrik opmerkte dat de hoorn aan de voorpoort gestoken werd, zat hij al lang en breed klaar om de notaris te ontvangen. De benodigde perkamenten had hij al drie keer doorgenomen. Gezeten in zijn *propugnaculum* liet hij de man zijn wilsbeschikking vastleggen.¹ De geschiedenis leert ons, dat hij er nét op tijd bij was: Heer Hendrik III van Montfoort overleed ergens in oktober 1402.

Waar zat Heer Hendrik toen hij Dirk Donre zijn uiterste wil dicteerde? In *propugnaculo castri de Montfoirde*, zegt de oorkonde. Hoewel het kasteel van Montfoort al lang is afgebroken, kennen we het vrij goed uit tal van afbeeldingen. Het bestond uit een ruime voorburch met een

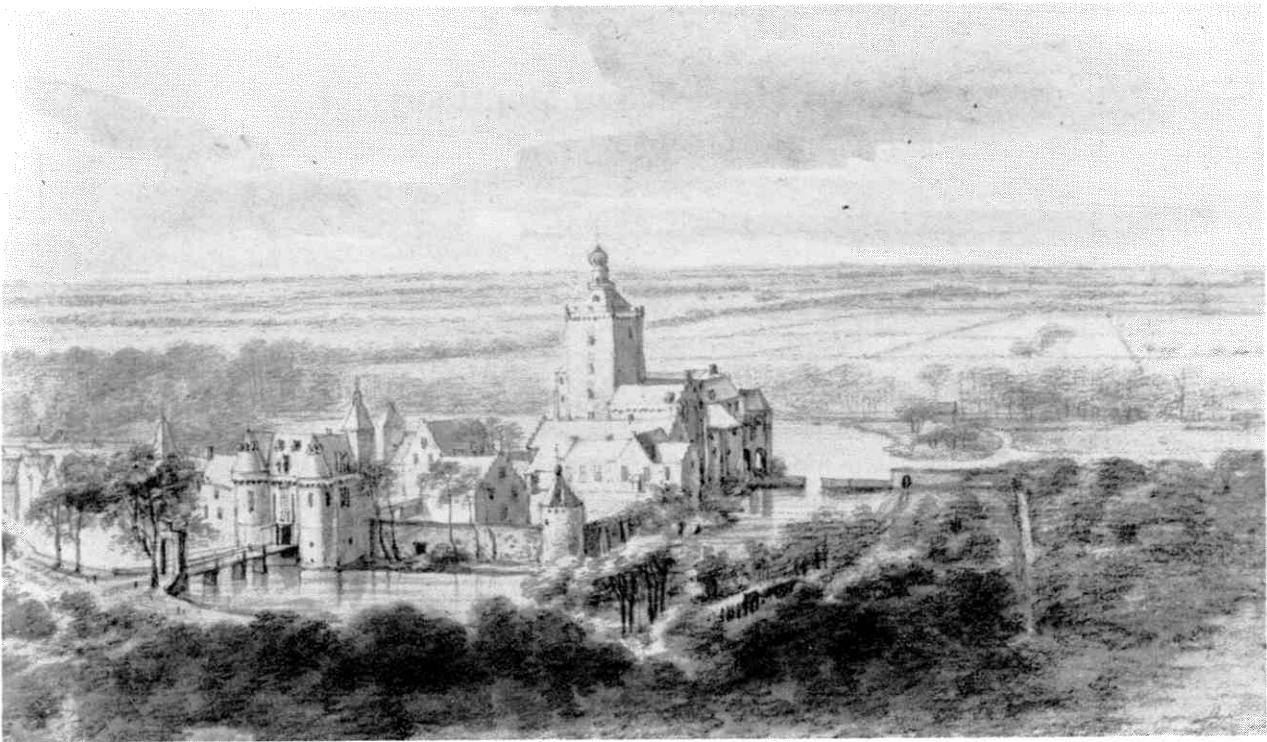
toegang tussen twee vooruitspringende torens en een merkwaardig gevormd hoofdgebouw, waar in een rechtlijnige voorgevel een boven alles uitstekende hoofdtoren domineerde. De afsluiting van de buitenwereld werd overigens gevormd door een rondlopende ringmuur met een paar uitspringende torens. Het gebouw valt eigenlijk moeilijk te beschrijven, maar gelukkig heeft Roeland Roghman het voortreffelijk uitgetekend.

De vraag doet zich voor, of met *propugnaculum* de voorburch bedoeld zou kunnen zijn. In trouwe, is het aanneemelijk dat een aanzienlijke heer als Hendrik III van Montfoort zijn notaris ergens op de voorburch – boven de stallen bijvoorbeeld – ontvangen zou hebben? Nauwelijks aan te nemen.

In het hoofdgebouw dan? Van de uitspringende torens aan de zuidzijde schijnt er één de kapel bevat te hebben. En wanneer de ander dan het 'comptoir' herbergde zouden we daar wel eens de plaats moeten zoeken waar het testament van de heer van Montfoort tot stand kwam. Een andere mogelijkheid biedt uiteraard de hoofdtoren, de donjon. Hier zou best het goed te verwarmen slaapvertrek, het huiselijk verblijf en de werkkamer met de geldkist en de oorkondenkoffer ondergebracht kunnen zijn. Vindt één van deze opvattingen steun in de gebruikelijke vertalingen van het latijnse woord? Een literatuuronderzoek zou ons nu op weg moeten helpen, maar die hulp blijkt uitermate gebrekkig. In de eerste plaats dienen we er rekening mee te houden, dat er in de loop der tijden ongetwijfeld betekenisverandering is opgetreden. Daarnaast zal ook het taalgebruik van de streek of in het algemeen van de schrijfschool waaruit de klerk voortgekomen is, van invloed zijn.

We vinden het woord reeds bij klassieke schrijvers. Nieuwsgierige lezers kunnen het precies natrekken in de Oxford Latin Dictionary, fasc. V.² Tacitus, om maar eens een boom in het bos te noemen. Wel wat ver weg in tijd en ruimte, nietwaar!

Welnu dan het Edict van Lillebonne uit 1080. Hierin verbiedt de Normandische hertog Willem de Veroveraar zijn baronnen om versterkingen te bouwen: *Nulli licuit in Normanni castellum facere*.³ Zelfs voor een slecht latinist een niet mis te verstaan verbod. Maar wat te beginnen met *et id sine propugnaculis et alatoriis*. De schrijver gaat er hier klaarlijk van uit dat zijn lezers – of, de-

Het kasteel van Montfoort in vogelvlucht, naar een tekening van Roeland Roghman omstreeks 1640 (Foto British Museum, Londen).

genen die zijn regelen horen lezen – weten, wat hij bedoelt. En waarschijnlijk wisten die Normandische baronnen dat ook drommels goed. Maar wij dan, niet meer gewend om onze eigen versterkingen te bouwen? Wij, die het toch al zo moeilijk hebben binnen het kader van historisch onderzoek woord en zaak bij elkaar te brengen! Onze Franse collega's maken er graag bolwerken van en volgen dan duidelijk enkele bekende verklarende woordenboeken. Soms houden zij zich meer op de vlakke, zoals André Debord. Hij schrijft in een vertaling van de 'Consuetudines et Justice', die de zoon van Willem de Veroveraar in 1091 uitvaardigde: 'il n'etais pas permis de construire une palissade sinon d'un seul rang de pieux, sans éléments faisant sailli en avant, ni chemin de ronde'.⁴ Wanneer men terugvalt op 'versterkingen' rijst onmiddellijk de vraag, wat men in een bepaalde streek en regio als versterking beschouwt. In Oostfriesland verboden de Brokmer Landrechten zelfs het bouwen van stenen huizen. Die werden zonder meer als fortificaties beschouwd.⁵

Er mocht in het algemeen niet veel; dat blijkt ook wel uit de alom gehanteerde volksrechten, zoals die in de Saksenspiegel, de Zwabenspiegel en dergelijke gecodificeerd zijn.⁶

Adam van Bremen, schrijvende rond 1050, vermeldt de activiteiten van een Hamburger aartsbisschop, ook in verband met de verdedigingswerken, en zegt: *sibi domum lapideam fecit, turribus et propugnaculis valde munitam*.⁷ Ook hier wordt verondersteld, dat de lezer naast

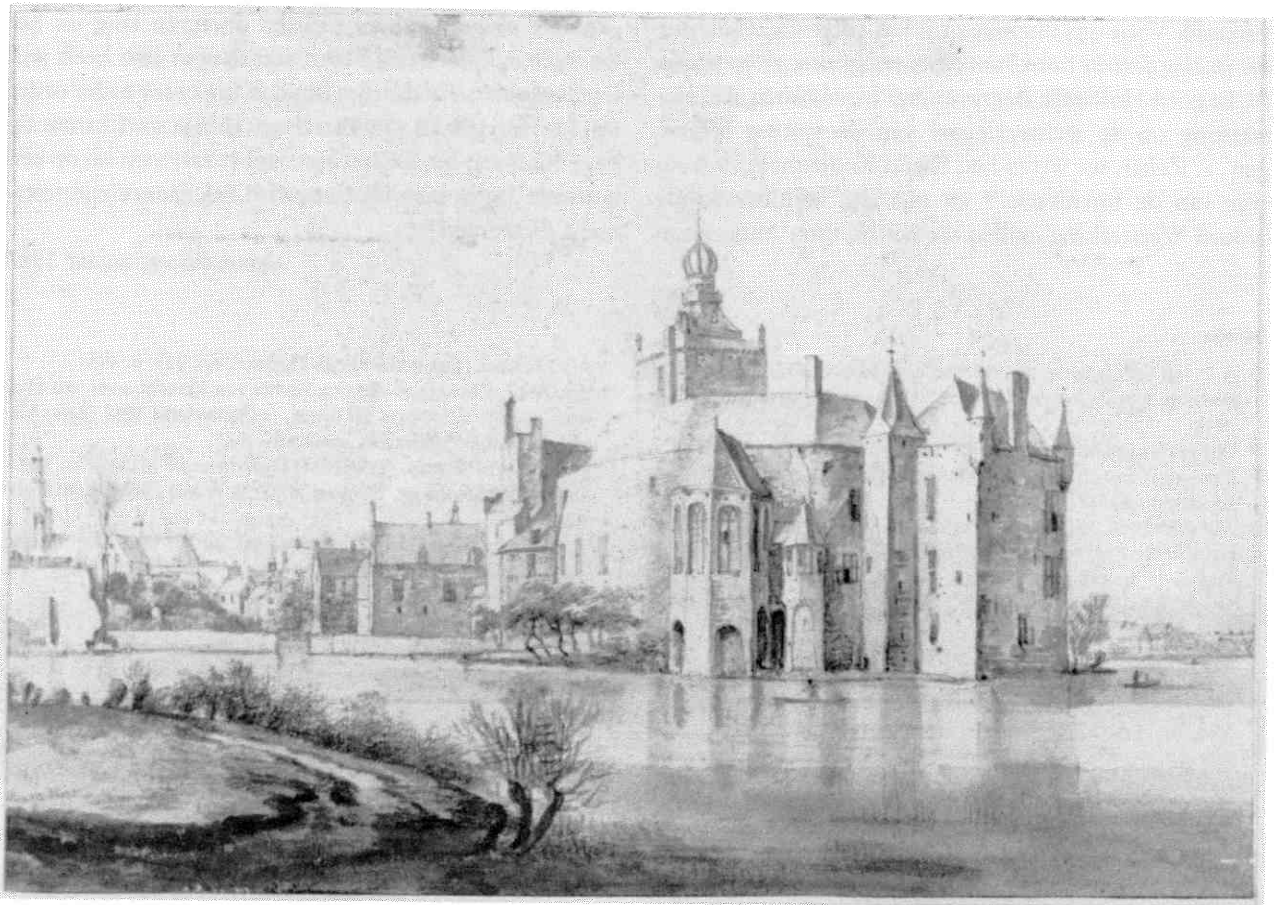
die duidelijk uitgetekende toren geen nadere omschrijving behoeft van dat *propugnaculis* en er zich best een gebouw in concreto bij kan voorstellen.

Bij zijn onderzoekingen heeft D. Bohnsack in Hamburg een uitzonderlijk zware ronde toren teruggevonden, die uit de tijd van Adam van Bremen zou kunnen dateren; de bebouwing belette hem de hele omgeving van de toren en een eventuele schildmuur met uitspringende torens bloot te leggen. Wij blijven ten aanzien van *propugnaculis* in het ongewisse.⁸

Dichter bij huis levert de doorlezing van het Oorkondenboek, dat A. Koch uitgegeven heeft een aardig gegeven op. Een stuk uit 1210 spreekt over *propugnaculum quod dicitur wichuse*.⁹ Dat bouwswel, dat men in de landstaal 'wichus' noemt, kennen we uit een hele reeks stedelijke versterkingen; er worden muurtorens mee bedoeld. Dus uit de stadsmuur naar voren komende torens. Ook bij Joh. Beka treft men het gebruik van het woord in deze betekenis aan. Maar dan gaat het niet over een stad, doch over een kasteel. 'Des casteels wijchusen', heet het in de vertaling.¹⁰

Een niet voor tweeërlei uitleg vatbare getuigenis uit het zuiden des lands! Mattheus Herbenus, rond 1500 schrijvende over 'Hersteld Maastricht', bericht in hoofdstuk II: 'De Fossis, aggeribus ac propugnaculis, extra civitatum'. We kunnen ook hier niets anders constateren dan dat de goede Herbenus het had over de grachten, de stadsmuren en de daaraan gebouwde muurtorens.¹¹

Dat de latijnse term vaak als aanduiding van een toren-

Het kasteel van Montfoort. Hoofdgebouw zuidzijde; de woontoren – donjon – steekt boven het complex uit.

Het hoofdgebouw van kasteel Montfoort. Roeland Roghman, de tekenaar bracht omstreeks 1640 de achterkant – de zuidzijde – in beeld. De woontoren – de donjon – aan het front van de hoofdburcht rijst hoog boven het complex uit. Over de plaats waar het gebouw stond ligt nu de provinciale weg (Foto Teylers Stichting, Haarlem).

achtig gebouw gebruikt moet zijn, wordt nog eens onweerlegbaar onderstreept door de bewoordingen in een oorkonde, die Otto Piper in zijn 'Burgenkunde' heeft gepubliceerd.¹² Daar leest men: *propugnaculum edificare quod Berghvrede vulgariter appellatur*. Met bergvrede wordt een grote toren bedoeld, vaak alleenstaande en met de functie van woontoren. Ik moet hierbij overigens wel aantekenen, dat er torens met de naam 'bergvrede' bekend zijn, die als hoektorens in de ommuring waren opgenomen. Zo bijvoorbeeld bij het kasteel van Coevorden: 'dat Sallandsche Berghvrede'!

Hinz merkt op, dat de meestal vrijstaande stadstoren – woontoren én statussymbool van aanzienlijke families – ook al met de aanduiding *propugnaculum* werd bestempeld.¹³ Dat dit taalgebruik niet zo oud zou zijn en eerst door de Jezuit Masen in de 17de eeuw geïntroduceerd zou zijn – zoals hij in noot 562 stelt – mag wellicht voor Trier en Regensburg kloppen, maar komt mij in het algemeen weinig waarschijnlijk voor.

Tenslotte naar Nijmegen, waar in 1840 een heer van stand werd begraven. Daarbij gebruikmakend van uit-

zonderlijke privileges, die het mogelijk maakten – en tot op heden nog maken – om te ontsnappen aan de bijzetting of een officieel kerkhof. Nijmegen dus, het Kraijenhoffpark. Het gaat hier om baron C. R. Th. Kraijenhoff, geboren en getogen in de Keizerstad, levende van 2 januari 1758 tot 24 november 1840. Laten we kort zijn over baron Kraijenhoff. Hij fungeerde o.a. als Inspecteur-Generaal der Fortificatiën. De fortienbouwer werd na een ongetwijfeld vruchtbaar leven bijgezet op een stil plekje binnen het naar hem genoemde fort, gebouwd tussen 1824 en 1831. Hij werd van de levenden gescheiden door een zware grafsteen met een mooie latijnse inscriptie. Zijn gebeente werd in 1914 naar de begraafplaats Rustoord overgebracht. Ongetwijfeld zal het daar rustiger liggen dan in het tegenwoordige Kraijenhoffpark, waar de alom vertegenwoordigende honden – om nog maar het minste euvel te noemen – beslist onmiskenbaar van hun voorbijgaande aanwezigheid getuigen. Tot op de huidige dag! Maar goed, de steen ligt er nog. Een goede vriend heeft het moeilijk leesbare opschrift voor mij opgetekend en als geestdriftig latinist

vertaald. Voor ons interessant is het volgende: *Conditur hic in alae dextrae castrorum Noviomagensiu, propugnaculo*. In goed Hollands: Begraven ligt hier binnen een versterking op de rechtere vleugel van de vesting Nijmegen. . . Zeker, we weten het: baron Kraijenhoff, de bouwer van de fortificatie.¹⁴ en met dat veelomvattende woord 'Versterking' zullen we het bij onze ontmoetin-

gen met *propugnaculum* moeten doen, zo lang uit het zinsverband niet exact blijkt, wat men er mee heeft willen aanduiden. En daarom houd ik het er tot nader order op, dat Hendrik III van Montfoort in zijn werkkamer op de donjon van het kasteel Montfoort zat, toen hij op een zomerse dag in juni 1402 notaris Dirk Donre zijn testament dicteerde.¹⁵

Amersfoort, najaar 1987

Noten

- ¹ A. P. van Schilfgaarde, Het Archief der Heeren en Graven van Culmborg, 2e stuk, Regestenlijst no. 1-1786; nr. 434, p. 118. Den Haag 1949.
- ² Oxford Latin Dictionary, ed. by P. G. W. Glare. Oxford, 1976.
- ³ Hermann Hinz, Motte und Donjon, Köln 1981; p. 38, kol. 1; men zie ook p. 130/131.
- ⁴ André Debord, Motte castrale et Habitaît chevaleresque; in: Mélanges d'Archeologie et d'histoire médiévales en l'honneur du Doyen Michel de Bouard; Genève-Paris 1982; p. 86, kol. 2.
- ⁵ J. G. N. Renaud en E. van Dijk, Het Huis te Wedde; Groningen 1959, p. 30.
- ⁶ H. Hinz, Motte und Donjon, p. 31.
- ⁷ Adam van Bremen, Gesta hammaburgiensis Ecclesiae Pontificum, II, 70. Men zie ook: Hamburgische Kirchengeschichte; Geschichtschreiber d.dt. Vorzeit 44; Leipzig 1926.
- ⁸ Dietrich Bohnsack, Die 'Bischofsburg' am Speersort in Hamburg. In: Hammaburg, Neue Folge), Neumünster 1986.

- ⁹ A. C. F. Koch, Oorkondenboek Holland, no. 315, p. 495.
- ¹⁰ Joh. Beka, Chroniken van den Stichte van Utrecht ende van Holland, p. 108, 6. Uitgave H. Bruch, 's-Gravenhage 1982 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie 180).
- ¹¹ Matthaëus Herbenus, (1451-1538) Over hersteld Maastricht; vertaling van het lat. ms nr. 200 door M. G. M. A. van Heyst; Roermond 1985.
- ¹² Otto Piper, Burgenkunde. Herdruk van de 3de druk door Verlag Wolfgang Weidlich, Frankfurt am Main, 1967. Zie p. 174.
- ¹³ H. Hinz, Motte und Donjon, p. 130.
- ¹⁴ Vgl. F. Gorissen, Stede-atlas van Nijmegen, Brugge 1956, p. 140 en 145.
- ¹⁵ Last but not least zij het mij vergund mijn oprechte dank uit te spreken tot allen, die mij met hun aanwijzingen en gegevens geholpen hebben, zoals Prof. Dr. J. E. Th. Bogaers, Mr. H. P. H. Camps, Mevr. drs M. Gumpert-Hepp, Pater A. J. Munsters MSC, de stadsarchivaris van Maastricht J. van Rensch en drs. L. M. de Ruiter.

De voorburcht van kasteel Montfoort in vogelvlicht op de achtergrond de provinciale weg (Foto KLM-Aerocarto, vóór 1940).